

KRZYSZTOF HOMA

ŚLADY KULTURY
CHRZEŚCIJAŃSKIEJ
W ACHAI DO 313 ROKU

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu IGNATIANUM W KRAKOWIE

KRAKÓW 2023

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Achaja w I wieku	11
1.1. Wykaz obiektów kultu chrześcijańskiego (IV–VII w.)	14
1.2. Wybrane szkice obiektów chrześcijańskich (V–VII w.)	22
2. Ateny św. Pawła	29
3. Cesarze rzymscy	33
4. Pisarze i filozofowie w I wieku	41
4.1. Szkoła arystotelesowska	41
4.2. Szkoła epikurejska	42
4.3. Stoicy	42
4.4. Pitagorejczycy	46
4.5. Cynicy	47
4.6. Akademia Platona	47
4.7. Historycy	47
5. Znani uczniowie Jezusa w Grecji i wywodzący się z Grecji (I w.)	55
5.1. Biskupi Aten	58
5.2. Męczennicy ateńscy	59
5.3. Papieże	61
6. Miejsca związane z chrześcijaństwem w I wieku na terytorium Grecji	63
6.1. Saloniki	63
6.2. Inne ośrodki z zachowanymi śladami obecności chrześcijan	76
7. Symbole związane z chrześcijaństwem	101
7.1. Cmentarze	101
7.2. Domy	101
7.3. Ceramika	102
7.4. Inskrypcje	103
7.5. Naczynia liturgiczne	104
8. Korynt w I wieku	105

---

9. Środowisko greckie w II wieku	107
9.1. Cesarze	107
9.2. Znane osobistości	122
9.3. Znani uczniowie Jezusa w Grecji i z Grecji w II wieku	131
9.4. Papieże z Grecji	134
9.5. Znani pisarze kościelni	136
10. Środowisko achajskie III wieku	139
10.1. Cesarze	139
10.2. Papieże III wieku	145
10.3. Znani ludzie w Atenach w III wieku	149
10.4. Świadectwa starożytnych autorów pogańskich z III wieku	153
10.5. Szkoła ateńska neoplatońska w IV–V wieku	153
10.6. Miejsca znane z obecności chrześcijan w Grecji w III wieku	154
10.7. Zniszczenia Aten w różnych okresach historii	160
11. Zakończenie	163
Bibliografia	169
Czasopisma i skróty	169
Monografie	170
Teksty źródłowe	171
Studia	173
Indeks postaci	185
Indeks nazw geograficznych	191

Wprowadzenie

Niniejsza praca jest próbą zweryfikowania i naświetlenia kwestii związanych z rozwojem chrześcijaństwa na terenie Achai od 50 roku n.e. do 313 roku n.e., czyli od dotarcia św. Pawła do Europy aż do edyktu mediolańskiego. Pierwsze 260 lat chrześcijaństwa w Achai jest ważnym okresem dla dalszej historii, ale Achaja dostarcza nielicznych świadectw w porównaniu z innymi częściami imperium rzymskiego. Jak żyli chrześcijanie w pierwszych wiekach, czy tworzyli własną kulturę, architekturę, sztukę, literaturę? Czy starali się napęłnić treścią nauki Chrystusowej kulturę klasyczną? Dlaczego pozostały nieliczne ślady? Może dlatego, iż było ich mało? Może był to skutek prześladowań, konfiskaty dóbr? Może brak zainteresowania ze strony archeologii? Może niechęć samych chrześcijan do świątyń, posągów i obrazów?¹

Opracowanie to nie daje odpowiedzi na wszystkie pytania². Jest jednym z głosów w poszukiwaniach odnoszących się do tego zagadnienia. W 1985 roku ukazała się praca Snydera³, starająca się opisać życie chrześcijan przed 313 rokiem. Autor bardzo mało miejsca poświęcił

---

1 Por. M. Ożóg, *Kościół starożytny wobec świątyń oraz posągów bóstw*, Kraków 2009.

2 Dobre ogólne wprowadzenia w temat możemy znaleźć w pracach: H.J. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969; M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, Warszawa 1979; W. Speyer, *Zu den Vorfurfen der Heiden gegen die Christen*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 6/1963, s. 129–135; R.A. Markus, *Christianity in the Roman World*, London 1974; *The Crucible of Christianity*, London 1969; F. van der Meer, C. Mohrmann, *Atlas of the Early Christian World*, London–Edinburgh 1958; F. Chadwick, *The Early Church*, t. 1, Grand Rapids 1967; R.M. Grant, *Augustus to Constantine*, London 1971; *Mondo classico e Cristiano*, red. M. Pavan, Roma 1982; A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den Ersten Drei Jahrhunderten*, Leipzig 1965 (1924); *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, saggi a cura di Arnaldo Momigliano, Einaudi editore, London 1963; A. Hamman, *Le vie spirituelle d'après les pères des trois premiers siècles*, t. 1–2, Desclee, Tournai 1968; H. Rahner, *Kościół i państwo we wczesnym chrześcijaństwie*, tł. M. i J. Radożycki, Warszawa 1986; F. Drączkowski, *Chrześcijanie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III–IV wieku*, red. J. Śrutwa, Lublin 1983; G.F. Snyder, *Ante pacem: archeological evidence of church life before Constantine*, Mercer 1985; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.

3 G.F. Snyder, *Ante pacem: archeological evidence of church life before Constantine*, op. cit.

w niej jednak życiu chrześcijan w Achai. Ślady obecności chrześcijan będą starały się ukazać na tle życia politycznego, społecznego i kulturalnego, wspominając cesarzy w tym czasie panujących i wybitniejszych ludzi kultury. Uwydatnienie i przeanalizowanie roli cesarzy jest istotne, gdyż Achaja była rzymską prowincją. Wypada też naszkicować obraz kultury oraz zaprezentować jej przedstawicieli, ponieważ większość z pierwszych chrześcijan wychowała się w obrębie kultury greckiej lub przynajmniej miała okazję odwiedzić Achaję. Interesujące jest, czy współcześni dostrzegli wyznawców nowej religii.

Profesor F. Brenk SJ⁴, zajmujący się Plutarchem, uważał, iż na skutek prześladowań Nerona pod koniec I wieku mógł być odczuwany lęk przed wyrażaniem swoich zainteresowań chrześcijanami. Drugim powodem mogła być sama kultura grecka, która w tym czasie przeżywała swoje odrodzenie. Chrześcijanie byli postrzegani jako mało istotna sekta o zabarwieniu żydowsko-cynickim. W II wieku chrześcijaństwo zostało skonfrontowane z kulturą grecką i rzymską oraz z kolejną fazą prześladowań. Z konfrontacji tej wyszło całkiem udanie (np. pisma św. Ignacego Antiocheńskiego i św. Ireneusza). Wiek III to ostry konflikt intelektualny z odradzającymi się pogańskimi wierzeniami i szkołami filozoficznymi. Mimo prześladowań chrześcijaństwo przetrwało. Czy wygrało tę walkę? Są na ten temat różne opinie. Skoro toczyły się spory, to musiał istnieć przeciwnik. Skoro były prześladowania, to musiały być cmentarze, więzienia. Co z tego wszystkiego pozostało na terenie Achai? Z pierwszych trzech wieków mamy stosunkowo mało świadectw archeologicznych na tym obszarze. Afryka, Azja Mniejsza czy też Italia są o wiele lepiej reprezentowane. Z jednej strony fakt ten potwierdza prowincjonalny charakter Achai, z drugiej strony rodzi pytania: Jak wyglądało chrześcijaństwo w Achai? Było znaczące, czy stanowiło mało istotny ruch religijno-społeczny? Czy może popełniamy błąd, patrząc na pierwsze trzy wieki z późniejszej perspektywy, kiedy chrześcijaństwo zostało wprężnięte w struktury imperialne? Jak wyglądała ewolucja od małej wspólnoty do potężnej struktury społeczno-religijnej? Część badaczy, historyków i archeologów uważa, że powinniśmy unikać używania pojęcia

4 Por. F. Brenk, *Plutarch, Judaism and Christianity*, w: *Studies in Plato and the Platonic Tradition: Essays Presented to John Whittaker*, Routledge, London 1997, s. 22.

„epoka wczesnego chrześcijaństwa” w periodyzacji historii. Rife, badacz życia w Koryncie, szczególnie w jego dwóch portach, uważa, że należy mówić o okresie późnorzymskim, a następnie bizantyjskim⁵. W ostatnich 30 latach wzrosło zainteresowanie historią wczesnego chrześcijaństwa na terenie Grecji. Większość prac jednak dotyczy okresu od IV wieku. Przykładem może być praca doktorska Wiliama Carahera, obroniona w 2003 roku na uniwersytecie w Ohio, zatytułowana *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*⁶. Praca licząca 550 stron tylko

- 5 Por. J. Rife, *The Roman and Byzantine Graves and Human Remains*, w: *Isthmia* (Excavations by the University of California at Los Angeles and the Ohio State University under the Auspices of The American School of Classical Studies at Athens), vol. IX, ASCSA, Princeton 2012, s. 5; s. 9–10; J. Rife, *Life and Death at a port in Roman Greece* (The Kenchreai Cemetery Project, 2002–2006), *Hesperia* 76 (2007), s. 143–181, w przypisie nr 80 wspomina o ewolucji od kultów i tradycji pogańskich (klasycznych) do chrześcijańskich.
- 6 W. Caraher, *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*, The Ohio State University, 2003 (doktorat). Przykłady wykorzystanej literatury przez Carahera: A. Avramea i D. Feissel, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance IV Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores)*, *T&MByz* 10 (1987), s. 357–398; A. Avramea, *Mort loin de la patrie: L'apport des inscriptions paléochrétiennes*, w: *Epigrafia medievale greca e latina: Ideologia e funzione*, red. G. Cavallo, C. Mango, Spoleto 1995, s. 1–65; A. Avramea, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle*, Paris 1997; G. Armstrong, *Imperial Church Building and Church-State Relations AD 313–363*, *Church History* 37 (1967), s. 3–17; D. Genakoplos, *Church Building and 'Caesaropapism' AD 312–365*, *GRBS* 4 (1966); *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267–529*, ed. P. Castren, Helsinki 1994; E. Chalkia, *Le mense paleocrestiane: tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Vatican City 1991; J.W. Day, *Early Greek Epigrams and Monuments*, *JHS* 109 (1989), s. 16–28; J.W. Day, *Toward a Pragmatics of Archaic and Paleochristian Greek Inscriptions*, w: *Nova doctrina vetusque: essays on early Christianity in honor of Fredric W. Schlatter S.J.*, red. D. Kries, C.B. Tkacz, New York 1999, s. 243–258; E.R. Dodds, *Pagans and Christians in an Age of Anxiety*, Cambridge 1965; K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999; R. Etzéoglou, *Quelques aspects des agglomérations paléochrétiennes au Sud-Est de la Laconie. Géographie historique du monde méditerranéen*, Paris 1988, s. 99–107; D. Feissel, *L'évêque, titres, et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIIe siècle*, w: *ACIAC XI*, vol. 1, Rome 1989, s. 801–826; D. Feissel, A. Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse*, *T&MByz* 9 (1985), s. 267–395; G. Fowden, *The Pagan Holy Man in Late Antique Society*, *JHS* 102 (1982), s. 33–59; G. Fowden, *Between Paganism and Christianity*, *JRS* 78 (1988), s. 173–182; G. Fowden, *The Athenian Agora and the Progress of Christianity*, *JRA* 3 (1990), s. 494–501; G. Fowden, *Commonwealth to Empire*, Princeton 1993; G. Fowden, *Late Roman Achaia: Identity and Defence*, *JRA* 8 (1995), s. 549–567; A. Frantz, *From Paganism to Christianity in the Temples of Athens*, *DOP* 19 (1965), s. 185–205; A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267–700*, Athenian Agora 24, Princeton 1988; W.H.C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, New York University Press, New York 1967.

marginalnie wspomina pierwsze trzy wieki. Koncentruje się na okresie od drugiej połowy IV wieku. W roku 2012 w Rzymie odbyła się konferencja zatytułowana: *Gli Ateniensis e il loro modello di città. Seminari di Storia e Archeologia greca I, Roma 25–26 giugno 2012*. W materiałach z niej znajduje się artykuł Isabelle Baldini, *Atene: la città cristiana* (s. 309–323). Autorka potwierdza brak solidnych świadectw archeologicznych dotyczących obecności chrześcijan w okresie do początku IV wieku. Ze źródeł literackich wiemy o istnieniu struktury Kościoła i biskupów w IV wieku. Baldini wspomina też o pracach Assimakopoulou-Atzaki (2009) odnośnie do inskrypcji w bazylice św. Pawła w Filippi oraz o pracach Pallas (1980) dotyczących braku świadectw w Illiri Wschodniej, o pracy Sweetman (2010) o świadectwach z Peloponezu i Pallas (1989) i o świadectwach znalezionych w Atenach⁷.

---

7 Por. I. Baldini, *L'Atene: la città cristiana*, w: *Gli Ateniensis e il loro modello di città. Seminari di storia e archeologia greca I*, Roma 25–26 giugno 2012, a cura di L.M. Calio, E. Lippolis, V. Parisi, Thiasos, Monografie 5, Roma 2014, s. 309.

1. Achaja w I wieku

Mówiąc o Achai, mam na myśli nie tylko rzymską prowincję Achai, ale także Ilirię, częściowo Macedonię oraz wyspy na Morzu Egejskim. Od II wieku przed Chrystusem ta część Europy znajdowała się pod panowaniem rzymskim. Po okresie kryzysu z II wieku p.n.e. Grecja powoli podnosiła się z upadku materialnego i duchowego. Jak głębokie było zniszczenie, świadczą słowa Plutarcha, „że Grecja nie była w stanie wystawić trzech tysięcy lekkobrojnych żołnierzy”. Dion z Prusy⁸ pisze: „przed bramami miasta grunty zdziczałe, zarosłe, w murach place przeważnie zasiane lub zamienione na pastwiska, w gimnazjum miejskim się orze, na rynku pasie się bydło”⁹. Był to w dużym stopniu skutek działań Rzymian, którzy swoje wielkie konflikty rozgrywali na terenie Grecji. Cezar bił się z Pompejuszem (bitwa pod Farsalos w 48 r.). Antoniusz i Oktawian występowali przeciwko Brutusowi i Kasjuszowi (bitwa pod Filipi w 41 r.). Oktawian z Antoniuszem starł się pod Akcjum w 31 r. Wojna z Mitrydatesem dopełniła zniszczenia. Grecja po tych walkach i wojnach była zdewastowana. W sferze religii także nastąpiły zmiany. Do panteonu bogów czczonych w Grecji dodano jeszcze wierzenia rzymskie z kultem cesarzy. Na terenie Grecji (Achaj) przebywało wielu kapłanów sprawujących te kultury. Ważnymi ośrodkami były: Argos, Ateny, Eleusis, Delfy, Olimpia, Sparta, Lesbos. Odnowienie tradycji pogańskich nastąpiło szczególnie w II wieku n.e., w czasie panowania Hadriana¹⁰ i dynastii Antoninów. Pojawiły się dodatkowe święta na cześć cesarów:

---

8 Dion z Prusy, *Mowa VII (O Eubei)*. W: T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. II, Warszawa 1964, s. 339.

9 Por. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, op. cit., s. 339.

10 Sam Hadrian, jak podaje *Historia Augusta* 13, 6, przebywał w Atenach kilkakrotnie. Pierwszy pobyt nastąpił około roku 124, drugi na przełomie 128/129 roku, kiedy to został wtajemniczony jako *mystes* i *epoptes*, zgodnie z Dionem, 69, 11. W roku 125 miał wziąć udział w Dionizjach w Atenach i był w Delfach zgodnie z informacją zamieszczoną na inskrypcji CIG 1713. Śladów obecności dobroczynnej działalności Hadriana w Attyce jest bardzo dużo: Biblioteka Hadriana, Łuk Triumfalny, Ołympiejon nad Ilissos, pomniki w Eleusis w świątyni Demetry.

Cesareia połączone z kultem Apolla, *Erotidia* w Thespies połączone z kultem Muz, *Romaea Sebasta* świętowana w Atenach, Thespies, Delfach, Argos i Epidauros, *Julia Dea* w Atenach i Megarze, *Julia Hestia* w Eleusis¹¹. Od II wieku widać coraz większy wpływ chrześcijaństwa, może dlatego, że zwracało się do warstw ubogich, posługiwało się językiem ludu *koine* i było dobrze zorganizowane¹². Nie mniej ważnym elementem była wiara w osobowego Boga, dająca licznym chrześcijanom siłę, by ponieść śmierć męczeńską. Poganie dostrzegali także pośród chrześcijan bardzo mocną solidarność¹³. Być może to było powodem polityki społecznej cesarzy w II wieku, którzy bardziej zatroszczyli się o masy ubogich. Próbując dostrzec ślady kultury chrześcijańskiej w pierwszych trzech wiekach, napotykamy znaczne trudności. Według prof. Stabryły:

nie jesteśmy w stanie wskazać żadnego zabytku sztuki czy architektury chrześcijańskiej sprzed wieku III: pozostaje to niewątpliwie w związku z oficjalnym stanowiskiem ówczesnego Kościoła chrześcijańskiego, który przejawiał długi czas wrogość wobec sztuki, uważając ją za wytwór kultury pogańskiej¹⁴.

Zmiany nastąpiły w III, a szczególnie w IV wieku. Brak zabytków sztuki i architektury chrześcijańskiej może także świadczyć o walce toczonej z przejawami chrześcijaństwa. W dekretach cesarskich przeciwko chrześcijanom wspomina się o konfiskacie dóbr i kościołów. Musiały

11 Por. *DACL*, t. 1/1, s. 322.

12 Prace autorów: Orlandos, Assimakopoulou-Atzaka, Sodini oraz Pallas pokazują dobrze rozbudowaną sieć kościołów w IV wieku, Pallas mówi o morzu kościołów: P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma ton Palaiocristainikon Psysfidiston Dapedon tis Elladon*, Thessaloniki 1987; D. Pallas, *Les Monuments Paleocrétiens de Grèce Découverts de 1959–1973*, Vaticano 1977; *I talassa Ekklesion*, Athens 1952; M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland Fourth/Sixth Centuries with Architectural Surveys*, New York 1978; J.-P. Sodini, *La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum*, *Studia di Antichita Cristiana* vol. 1, Rome 1984, s. 207–298; P.H.F. Jakobs, *Die Fruchristlichen Ambone Griechenlands*, Bonn 1987; V. Vemi, *Les Chapiteaux Ioniques à Imposte de Grèce à L'Époque Paléochrétienne*, Paris 1989; I.E. Volonake, *Ta Palaiocristianiki Baptistiria tis Ellados*, Athens 1976; A.K. Orlandos, *H Ksylostegos Palaiocristianiki Basiliki*, Athens 1952.

13 Por. S. Stabryła, *Starożytna Grecja*, Warszawa 1988, s. 222.

14 *Ibidem*, s. 228.

więc one istnieć. W drugiej połowie IV wieku Eunapius¹⁵, będąc zwolennikiem Juliana Apostaty, wspomina o niszczeniu świątyń oraz budowie kościołów i domostw chrześcijan w czasach Konstantina, odnosząc się do filozofa Aedesiusa, a opowiadając historię Eustatiusa¹⁶ z czasów cesarza Galliena (258), nawiązuje do chrześcijańskich ksiąg. Na ile są to wiarygodne dane, na ile wskazują na liczną obecność chrześcijan pozabawionych swoich świątyń? Można to odnieść do innych części cesarstwa, ale mamy także świadectwa o męczennikach z Gortyny na Krecie w czasach Decjusza. Nieobecność ich śladów zastanawia. Czasem wskazuje się na brak zainteresowania ze strony archeologii, którą bardziej zajmował antyk. Odnośnie do inskrypcji wiemy, że liczne czekają jeszcze na opracowania. Mówiąc więc o śladach kultury chrześcijańskiej w I i II wieku, będę bardziej koncentrował się na literaturze. Ukazę pewien dialog lub spór, który rozpoczął się wraz z pojawieniem się chrześcijan.

List do Diogneta jest dobrym obrazem sposobu obecności chrześcijan w świecie helleńskim. Nie tworzą oni chrześcijańskiej sztuki czy architektury, ale obecną naznaczają chrześcijańskimi wartościami wiary. Może i tutaj tkwi przyczyna nielicznych pamiątek chrześcijańskich z tego okresu. Chrześcijaństwo było bardziej wspólnotą Księżki i Miłości niż administratorem dóbr, chociaż i te posiadało. Należy także pamiętać, że do 529 roku tak religie pogańskie, jak i kierunki filozoficzne rozwijały się w sposób wolny. Cesarz Julian Apostata w IV wieku jest symbolem narastającego napięcia pomiędzy starym i nowym światem. Już jednak od końca IV wieku sieć kościołów była mocno rozwinięta. Świadectwa archeologiczne potwierdzają istnienie bazylik, cmentarzy, baptysteriów i innych budowli związanych z kultem chrześcijańskim. Poniżej prezentuję wykaz obiektów, który znajduje się we wspomnianej pracy

---

15 Eunapios działał w IV wieku n.e. Napisał biografie 23 współczesnych mu filozofów, sofistów. Był zwolennikiem Juliana Apostaty i wrogiem chrześcijaństwa. Por. Eunapios, *Lives of Philosopher, Aedesius the Capadocian*, http://www.tertullian.org/fathers/eunapius_02_text.htm#AEDESIUS%20THE%20CAPPADOCIAN (dostęp: 15.04.2021). W *Lives...*, op. cit., s. 17–18, mówiąc o Porfiriuszu, wspomina także filozofów działających w tym czasie w Atenach: „At this time those who were most distinguished for rhetoric at Athens were Paulus and the Syrian Andromachus. But Porphyry actually was at the height of his powers as late as the time of Gallienus, Claudius, Tacitus, Aurelian, and Probus. In those days there lived also Dexippus”.

16 Por. ibidem, http://www.tertullian.org/fathers/eunapius_02_text.htm#EUSTATHIUS (dostęp: 15.04.2021).

Carahera. Wykaz jest skrótem z pracy Assimakoupolou-Atzaki. Przy każdej miejscowości podana jest literatura źródłowa, która może być pomocna dla dalszych studiów.

1.1. Wykaz obiektów kultu chrześcijańskiego (IV–VII w.)

Attyka: Lista liczy 22 obiekty. Są one ulokowane w większości na terenie dawnych kręgów kultowych. Brauron, Eleusis oraz obiekty w Atenach to najważniejsze miejsca kultu epoki klasycznej. Jest więc rzeczą oczywistą, że tylko w okresie po upadku starożytnych kultów mogli tam pojawić się chrześcijanie. Duża liczba obiektów wskazuje, że początkiem IV wieku chrześcijan musiało być wielu, skoro byli w stanie nimi administrować. Z *Listów św. Pawła* i z *Dziejów Apostolskich*, a następnie z *Historii* Euzebiusza wiemy o istnieniu kościoła na tym terenie już od połowy I wieku. Jak wcześniej wspomniałem, zastanawia brak materialnych świadectw z okresu od I do IV wieku.

1. Alimos (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).
2. Liopessi – Ay. Athanasios (por. D. Pallas, *Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956–1958*, *RAC* 35 [1959]).
3. Kalyvia Kouvara (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).
4. Glyphada (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).

Glyphada to miejscowość w pasie wybrzeża (Paralia) na wschód od Aten w kierunku półwyspu Sunio. Lawrio było ośrodkiem przemysłu górniczego. Kopalnia srebra i duża liczba niewolników stanowiły dobre środowisko dla powstania wspólnoty chrześcijańskiej.

5. Lavriotie Olympus (por. N.Ch. Kotzia, *PAE* [1952]).

Markopoulo, Spata, Stamata i Brauron to tak zwany Mesogion, równina na północ od Aten. Urodzajna ziemia sprawiła, że był to teren rolniczy z licznymi małymi demosami. Również tutaj chrześcijaństwo szybko się zakorzeniło.

6. Markopoulo (por. P. Lazaridis, *AD* 20 [1965]).
7. Spata (por. P. Lazaridis, *AD* 16 [1960]).
8. Stamata – Ay. Paraskevi (por. E. Tsophopoulou-Gkini, *AD* 45 [1990]).
9. Brauron (por. E. Stikas, *PAE* [1952]).

Aigosthena, Eleusis, Eleftherai to miejscowości leżące na drodze prowadzącej z Aten do Teb lub Koryntu, czyli w kierunku zachodnim. Dwie pierwsze leżą blisko wybrzeża Zatoki Saronńskiej, Eleftherai jako twierdza kontrolowała drogę do stolicy Beocji, do Teb.

10. Aigosthena (por. A.K. Orlandos, *PAE* [1954]).
11. Eleusis – Ag. Zacharias (por. G. Sotiriou, *AE* [1929]).
12. Vardia (por. D. Pallas, *Les Monuments Paleocrétiens de Grèce*).
13. Eleftherai – 1 and 2 (por. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* [Tübingen 1988]).

Ateny (Asti), czyli miasto powstałe wokół Akropolu i sam Akropol. Od I wieku pojawiają się tam chrześcijanie. *Dzieje Apostolskie* przekazują nam informacje o mowie wygłoszonej przez św. Pawła na Areopagu. Jest także wspomnienie o Dionizym, pierwszym biskupie Aten, oraz o Damaris¹⁷.

14. Ateny – Asclepieion (por. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York 1971). Na zboczu Akropolu znajdują się fragmenty kręgu Asklepiosa z okresu klasycznego. W V wieku powstała tam świątynia chrześcijańska.
15. Ateny – Teatr Dionizosa (por. J. Travlos, *PAE* [1951]).
16. Ateny – Ilissos (por. E. Stikas, *PAE* [1951]). Nad rzeką Ilissos odkryto ruiny bazyliki wczesnochrześcijańskiej, duża część wyposażenia znajduje się obecnie w Muzeum Sztuki Bizantyjskiej w Atenach. Wszystkie ważniejsze świątynie Aten z czasem zostały wykorzystane – przynajmniej częściowo – do kultu chrześcijańskiego. Nie wiemy praktycznie nic o miejscach kultu chrześcijańskiego w Atenach do IV wieku. Pojawienie się licznych miejsc kultu w drugiej połowie IV wieku i rozwój w V wieku świadczą o istnieniu w Atenach licznych wyznawców Chrystusa.
17. Ateny – Erechtheion (por. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* [New York 1971]).
18. Ateny – Partenon (por. A.K. Orlandos i L. Branouses) [Athens 1973]).
19. Ateny – Panagia in Petra (por. J. Travlos, *AE* [1953–1954]).

---

17 Dz 17, 15–34.

20. Ateny – Biblioteka Hadriana (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Synagoga II*, 174).
21. Ateny – Hephesteion (por. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* [New York 1971]).
22. Ateny – Olympejion (por. J. Travlos, *PAE* [1949]).

Elli Tzavella¹⁸ przedstawia problem chrystianizacji Attyki. W jej pracy wymowną kwestią jest sprawa chronologii, ponieważ pominięte zostały pierwsze cztery wieki i zaczyna się studiowanie archeologicznych odkryć dotyczących budowli pochodzących z okresu od IV wieku. Przytacza opinię Frantza i Fowdena, że o pojawieniu się chrześcijańskich bazylik możemy mówić dopiero od VI wieku:

Jako przykład, spójrzmy na różne datowanie przekształcenia Partenonu w chrześcijański kościół: Frantz (1965, 201, 204) stwierdza, że był on przekształcony przed inwazją Słowian w czasie panowania Justyniana; Tanoulas (1997, 270, ns 7–8) i Ousterhout (2005, 302–303) przekonują, że przekształcenie dokonało się na koniec VI wieku w okolicach złupienia Aten przez Słowian w 582 roku. Mango (1995, 203) i Kaldellis (2007, 31–41, 47–53), opierając się na szkole z Tübingen, dowodzą, że przekształcenie dokonało się w drugiej połowie 5 wieku. Saradi (2011, 267–271) uważa, że jest uprawniona hipoteza zamiany funkcji Partenonu w V lub VI wieku. Ward-Perkins (1999, 239–240) oraz Foschia (2000, 420) wydają się ostrożni odnośnie do chronologii. Podobną postawę przyjął ostatnio Fowden (1982, 43). Idąc za Frantzem (1965), Fowden jest przekonany, że o właściwych budynkach kościelnych możemy mówić nie wcześniej jak od VI wieku. Podobnie twierdzi Castren (1999, 213) i Bayliss (2004, 27). Chociaż odkrycie, że świątynia Asklepiosa została przekształcona w kościół końcem V wieku (Karivieri 1995; Saradi 2011, 274–275, ns 38–39), wzbudziło wiele wątpliwości. Nawet nakaz Justyniana z 529 roku dotyczący zamknięcia szkół filozoficznych nie jest wystarczającym dowodem. Istnieją pewne dowody na to, że nauczanie filozofii nie tylko w Atenach, ale w całym Imperium chyliło się ku upadkowi. Więcej informacji na ten temat można znaleźć w pracy Hällström 1994¹⁹.

18 E. Tzavella, *Christianisation of Attica. The topography of Early Christian churches*, *Pharos* 20(2), s. 121–158. DOI: 10.2143/PHA.20.2.3117845.

19 Ibidem, s. 122, przypisy 3–5.

Wspomniani uczeni badali przekształcanie się świątyń pogańskich w chrześcijańskie bazyliki. Mają więc rację, datując te procesy na wiek V–VI. Ze źródeł historycznych wiemy jednak o istnieniu chrześcijan w Attyce i w Achai już od połowy I wieku. Problemem dla nas jest brak materialnych świadectw ich obecności.

Na Półwyspie Peloponeskim chrześcijanie pojawiają się około połowy I wieku. Najbardziej znana jest wspólnota w Koryncie, założona przez św. Pawła. Od IV wieku zaczną powstawać świątynie w okolicach znanych sanktuariów pogańskich.

Koryntia: obiekty 23–30. W Koryncie i okolicy mamy przedstawionych osiem obiektów. Listy św. Pawła i św. Klemensa do Koryntian są potwierdzeniem obecności chrześcijan na tym terenie. Nie posiadamy jednak mocnych materialnych dowodów. Pojawiają się one dopiero w IV wieku.

23. Korynt – Kościół w świątyni Apollona na wzgórzu (por. *Archaeological Reports* [1974–1975]). Chrześcijanie spotykali się początkowo w synagodze, a później w domu Tycjusza Justusa²⁰.
24. Korynt – Akrokorynt (por. C. Blegen, *Corinth* III.i, plate 2). Na Akrokoryncie znajdowała się świątynia Afrodyty. Część chrześcijan nie potrafiła początkowo zrozumieć różnicy między chrześcijańskim i pogańskim rozumieniem miłości. Problem ten jest widoczny w *Listach św. Pawła do Koryntian*.
25. Korynt – Kodratos (por. D. Pallas, *Les Monuments Paleocrétiens de Grèce*, 170, fig. 110). Mamy kilka postaci w początkach chrześcijaństwa noszących to imię w wersji greckiej lub w wersji łacińskiej: Kwadratus. Z III wieku pochodzi św. Kodratos²¹, męczennik z Koryntu, który razem z Pawłem, Dionizosem, Cyprianem i Krescentem żył w czasach Decjusza i Waleriana. Zostali umęczeni, gdy Jazon około 252 roku był zarządcą Achai. Euzebiusz w *Historii kościelnej* pisze: „Po Trajanie, który rządził przez całych 20 lat bez sześciu miesięcy, władzę objął jego następca Eliusz Hadrian. Jemu właśnie Kwadratus wręczył pismo do niego adresowane, *Apologię* naszej religii... do dzisiaj jeszcze

20 Por. Dz 18, 1–8.

21 Por. <https://www.missionstclare.com/english/people/mar10o.html> (dostęp: 29.08.2022).

- owa księga znajduje się w domach wielu braci”²². Czasem Kwadratus łączono z *Listem do Diogneta*. Hieronim w *De Viris Ill.*, 19, uważa go za biskupa Aten w czasach Marka Aureliusza w latach 161–180²³. Tutaj prawdopodobnie chodzi o bazylikę męczennika i towarzyszy.
26. Korynt – Skoutelas (por. D. Pallas, *Corinth et Nicopolis pendant le haut moyen-âge*, FR 18 [1979], 106, fig. 5).
27. Lechajon – Port (por. D. Pallas, *Les Monuments Paléochrétiens de Grèce*, 164, fig. 113). Lechajon i Kenchry to dwa porty Koryntu, gdzie w pierwszych wiekach naszej ery kwitło życie handlowe. *Dzieje* wspominają wyjazd Pawła z Kenchr do Jerozolimy²⁴.
28. Korynt – Kraneion (por. D. Pallas, *Corinth et Nicopolis pendant le haut moyen-âge*, FR 18 [1979], 102, fig. 4). Kranejon był przedmieściem Koryntu. Znajdowało się tutaj kilka świątyń, między innymi Afrodyty i Bellerofonta.
29. Kenchry (por. R.L. Scranton, J. Shaw, L. Ibrahim, *Kenchreai* [Leiden 1978], fig. 30). Z okresu działalności misyjnej św. Pawła pochodzą fragmenty świątyni egipskiej Izydy.
30. Nemea – świątynia (por. S. Miller, *Nemea: A Guide to the Site and Museum* [Berkeley 1990], 81, fig. 26). W Nemei co dwa lata odbywały się igrzyska nemejskie w sąsiedztwie świątyni Zeusa. Było to dobre środowisko do powstania wspólnoty chrześcijańskiej.
- Argolida: Lista liczy 31–38 obiektów. Także w Argolidzie mamy kilka bazylik wczesnochrześcijańskich. Leży na południe od Koryntu. Ziemia mocno związana z Argos, Tyrynsem, Mykenami i Epidaursem, Nemeą. Szczególnie świątynia Asklepiosa i cały krąg kultowy z teatrem, stadionem i gimnazjonem przyciągały ludzi z całego świata starożytnego. Pośród nich mogli być i chrześcijanie. Igrzyska nemejskie także stwarzały możliwość rozwoju życia religijnego w okolicy.
31. Kiato (por. D. Pallas, *Les Monuments Paleochrétiens de Grèce*, 173, fig. 117).

22 Euzebiusz, *Historia kościelna*, POK 3, dalej *HE*, tł. ks. A. Lisiecki, Poznań 1924, 4, 3, 1–2.

23 Por. *Pierwsi apologetci greccy*, BOK 24, tł. ks. L. Misiarczyk, Kraków 2004, s. 95–97.

24 Por. Dz 18, 18.

32. Nemea²⁵ – Evangelistria Hill (por. S. Miller, *Nemea: A Guide to the Site and Museum* [Berkeley 1990], 83, fig. 27). Obecność chrześcijan, ruiny bazyliki, baptysterium, domów chrześcijańskich i cmentarza datuje się na V–VI wiek. Po najazdach Słowian miejsce zostało porzucone. Uniwersytet Kalifornijski kontynuuje badania archeologiczne w Nemei. Postać Herkulesa związana z Nemeą mogła także zachęcać chrześcijan do „ochrzczenia tego miejsca”.
33. Ano Epidauros – Lalioteika (por. A. Oikonomou, *Symboli sten topographia tes Ano Epidaourou stous mesous chronous, Actes du IIe Congres d' Etudes Argoliennes* (Peloponnesiaka Suppl. 14 [Athens 1989], plate 13).
34. Epidauros (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 38). Ze względu na kult Asklepiosa stał się bardzo popularnym miejscem. Przybywali tutaj chorzy z całego basenu Morza Śródziemnego. O Epidauros wspominają pisarze wczesnochrześcijańscy tacy jak Klemens Aleksandryjski, Arnobiusz Starszy²⁶.
35. Argos – Aspis (por. W. Vollgraff, *Le Sanctuaire d'Apollon Pytheen a Argos* [Paris 1956], pl. IV).
36. Argos – Od. Kephalariai (por. D. Pallas, *AD* 16 [1960], B'1, 97).
37. Argos – Alike (por. C. Kritzas, *AD* 29 [1973–1974], B'2 244).
38. Hermione (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 56). Hermione (Kastri) było ośrodkiem kultu Demetry w Argolidzie.
- Likaonia: obiekty 39–60. W Likaonii podobnie jak w innych regionach starożytnej Grecji chrześcijańskie świątynie w V i VI wieku najczęściej powstawały na terytorium dawnych świątyń pogańskich lub w bliskiej okolicy. Ponieważ najważniejsze sanktuaria były miejscem, które przyciągały ludzi i pobudzały rozwój, to również chrześcijanie przybywali do tych miejsc w poszukiwaniu środków do życia. Do końca IV wieku znajdujemy bardzo nieliczne ślady materialne obecności chrześcijan.
39. Sparta I (por. <http://www.bsa.gla.ac.uk/currentwork/sparta/plan/index.htm>).

25 <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft1q2nb0x1&chunk.id=d0e4386&toc.depth=100&brand=ucpress>. Publikacja Uniwersytetu Kalifornijskiego.

26 Arnobiusz, *Adversus Nationes*, III, 21.2; VII, 44, 4.5.

40. Spetses – Pityoussa (por. G. Sotiriou, *PAE* [1937], 99, fig. 4).
41. Geraki – Krini (por. A. Xyngopoulos, *PAE* [1937], 109, fig. 1).
42. Molaioi I (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 137).
43. Philiatra (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 164).
44. Kainepolis-Kyparissos – Ay. Petros (por. N. Drandakis, *PAE* [1960], 234, fig. 1).
45. Pallandion – Ay. Georgios (por. A. de Franciscis, *ASAA* 68–69 [1990–1991], 45, fig. 16).
46. Tigani (por. N. Drandakis, et al., *PAE* [1979], 216, fig. 1).
47. Pallandion – Ay. Christophoros (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 92).
48. Tegea – Thyrsos (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 95).
49. Lycosoura (por. J. Travlos, *AE* [1953–1954].2, 311, fig. 5).
50. Skioessa Bozaitikon (por. A. Pantelidou, *AD* 37 (1982), B'1 163, fig. 2).
51. Olympia (por. A. Mallwitz-W. Shiering, *Die Werkstatt de Pheidias in Olympia, Olympische Forschungen V* [Berlin 1964], fig. 13).
52. Anthedon (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 234).
53. Daphnousia (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 291).
54. Demetrias B (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 148, fig. 56).
55. Lai (por. G. Sotiriou, *AE* [1929], 182, fig. 13).
56. Demetrias A (por. S. Bakhuizen, R. Gschnitzer, C. Habicht, and P. Marzolff, *Demetrias V*. [Bonn 1987], fig. 31).
57. Nea Anchialos A (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 137, fig. 34).
58. Nea Anchialos B (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 136, fig. 32).
59. Nea Anchialos – Martyrios (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 144, fig. 47).

60. Nea Anchialos D (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 142, fig. 43).

Illiria: obiekty 61–68. Illiria po podbiciu przez Rzymian w 168 roku należała do prowincji rzymskiej. Wspominam o Illirii ze względu na sąsiedztwo z Achają i obecność św. Pawła w Nikopolis. Badania archeologiczne potwierdzają żywą obecność chrześcijan w Nikopolis w IV i V wieku.

61. Klapsi (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 271).
62. Theotokou (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, G.C. Hourmouziadis, K.A. Makris, *The Story of a Civilization: Magnesia*, trans. H. Zigada [Athens 1982], 154, fig. 64).
63. Mytikas (After N.G. Laskaris, *Monuments Funéraires Paléochrétiens (et Byzantins) de Grèce* [Athens 2000], fig. 56a).
64. Delphi – cmentarz (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma II*, fig. 337a).
65. Nikopolis – G (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 25).
66. Nikopolis – A (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 24).
67. Nikopolis – B (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 26).
68. Nikopolis – D (por. W. Bowden, *Town and Country in Late Antique Epirus Vetus*, vol. 2 [Unpub. Ph.D. Thesis University of East Anglia 2000], fig. 27).

Etolia i wyspy: obiekty 69–73. Najciekawszą wyspą z punktu widzenia obecności chrześcijan i pozostałości po ich obecności jest Milo. Katakumby są bardzo cennym świadectwem. Pozostałości chrześcijańskie na Milo będą omówione osobno.

69. Cefalonia (Kefalonia wyspa) A (por. C. Mparla, *PAE* [1968]).
70. Ag. Georgios (por. P. Vokotopoulos, *AD* 22 [1967]).

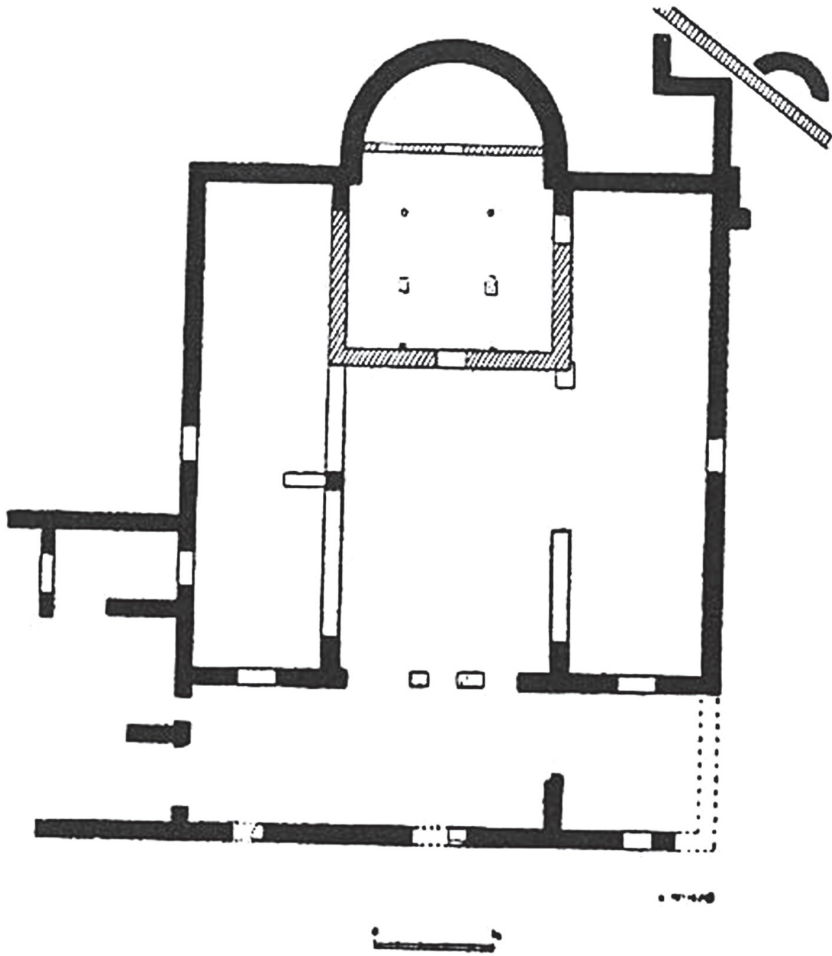
71. Cefalonia (Kefalonia wyspa) B (por. C. Mparla, D. Pallas, *PAE* [1970]).
72. Nowy Pleuron w Etolii (New Pleuron) (por. Ph. Zafeiropoulou, *AD* 29 [1973–1974], 528).
73. Mastron (por. P. Assimakopoulou-Atzaka, *Syntagma*).

1.2. Wybrane szkice obiektów chrześcijańskich (V–VII w.)²⁷

Są to głównie bazyliki i baptysteria. W większości wypadków chrześcijanie wykorzystują dawne świątynie pogańskie. Część bazylik ozdobiona jest mozaikami. W pobliżu bazylik, czasem na ich terenie znajdują się także cmentarze chrześcijańskie. Leżą na terenie Aten i Attyki. Liopessi to nazwa dzisiejszej Paianii, miejscowości leżącej u podnóża Hymetu. Z tego demosu pochodził między innymi Demostenes. Stamata to kolejny demos leżący pomiędzy górami Parnitą i Penteli; legendy łączą tę miejscowość z bitwą pod Maratonem. Starożytne Brauron to dzisiejsza Wrawrona, miejsce kultu Artemidy w Attyce. Eleftherai to miejscowość leżąca przy drodze z Aten do Teb. Znajduje się kilka kilometrów od Oinoi, na wzniesieniu po prawej stronie drogi (jadąc z Aten). Widoczne są mury twierdzy z czasów rzymskich i fragmenty bazyliki wczesnochrześcijańskiej.

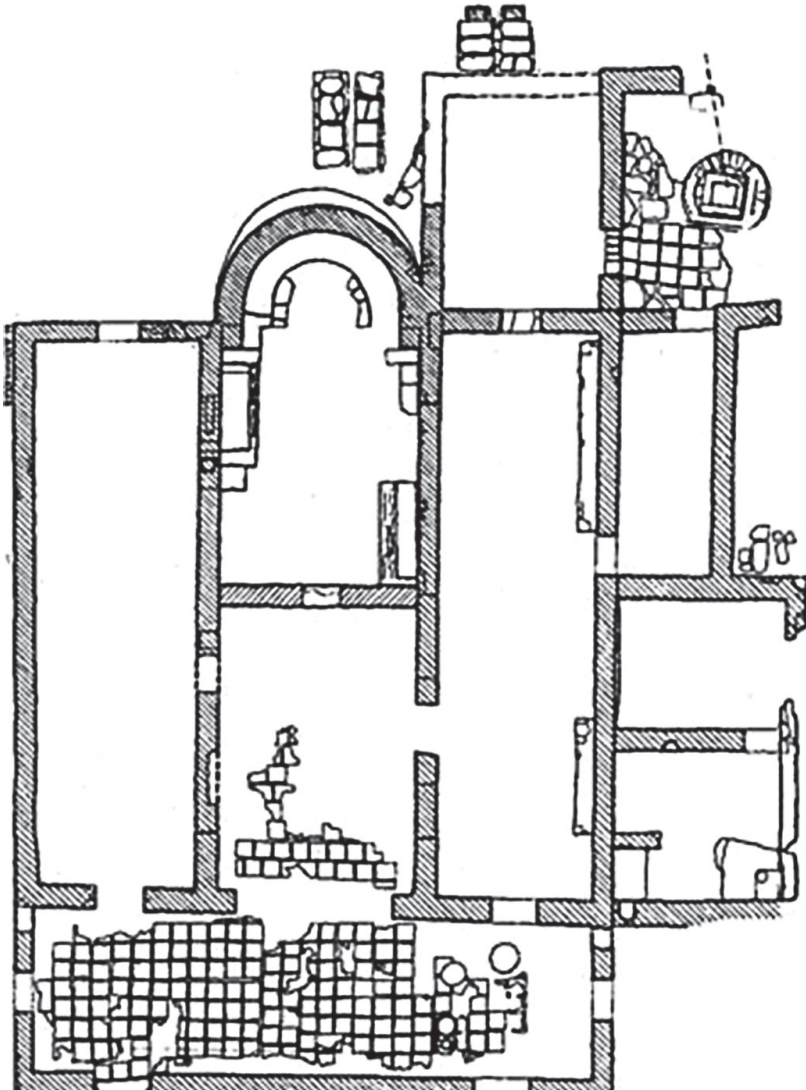
²⁷ Szkice są zaczerpnięte z pracy W. Carahera, *Church, Society, and the Sacred*, op. cit., s. 289 nn.

Ryc. 1. Liopessi, Agios Athanasios

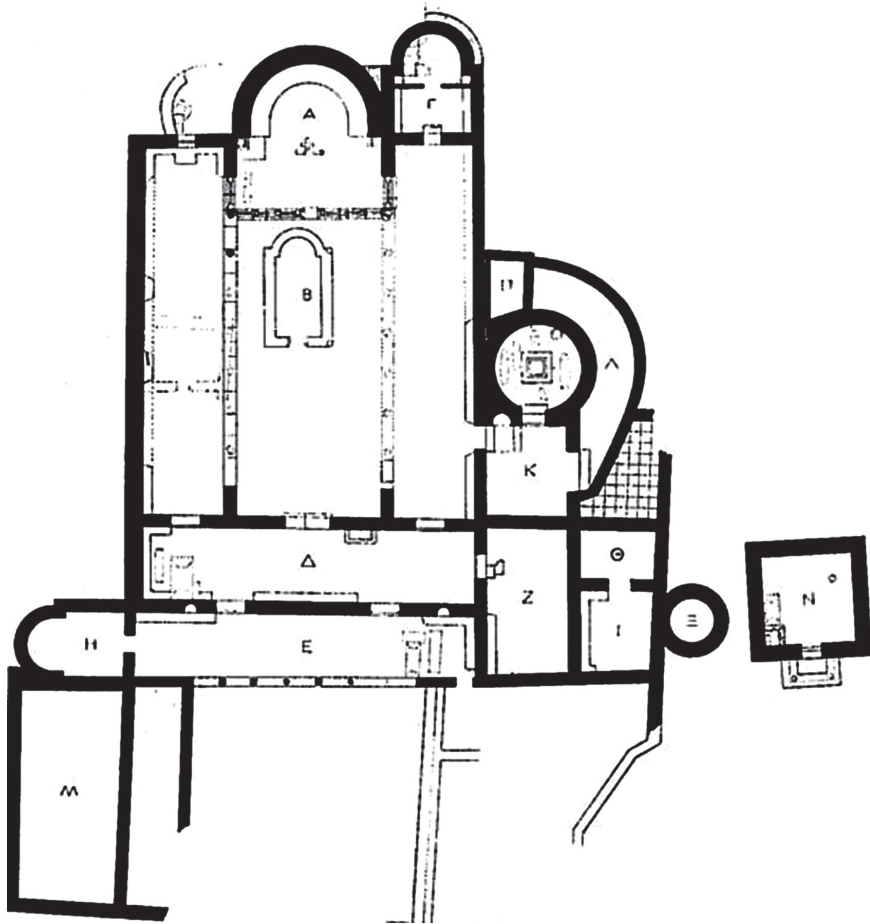
Źródło: D. Pallas, *Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956–1958*, *Rivista di archeologia cristiana* 35/1959, s. 187, fig. 1.

Ryc. 2. Stamata, Agia Paraskevi

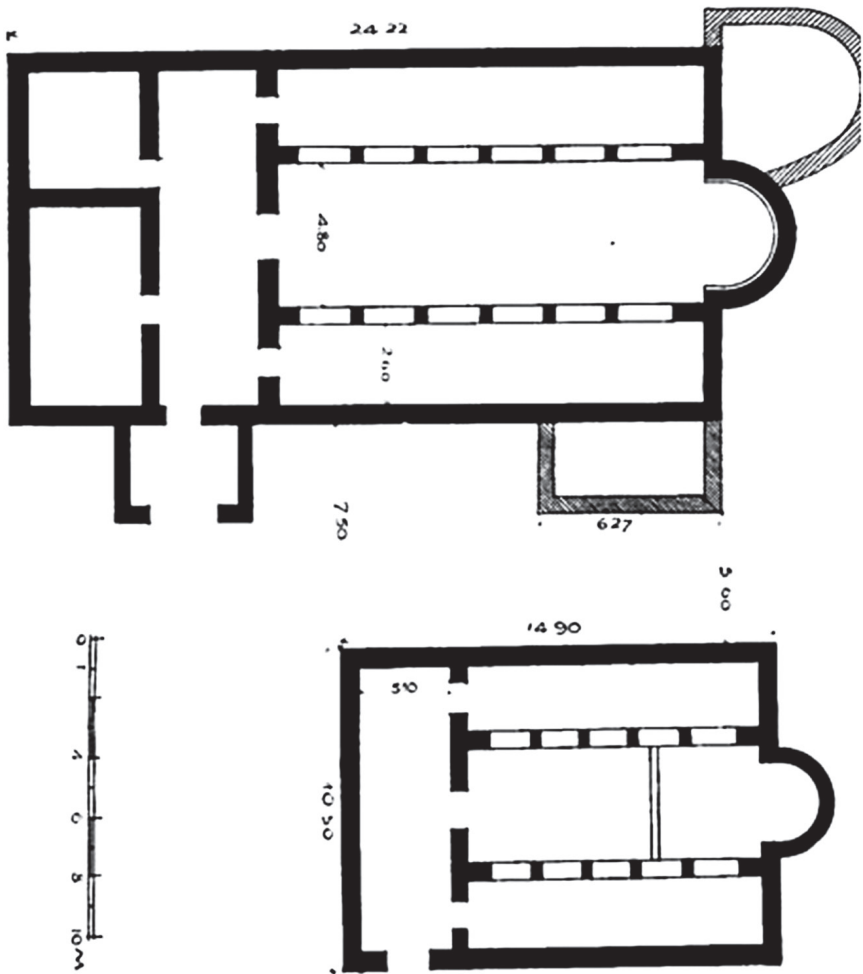
Źródło: E. Tsophopoulou-Gkini, *Eforeia Bizantinon Archaioiton*, *Archaiologikon Deltion* 45/1990, B'1, s. 91, fig. 2.

Ryc. 3. Brauron

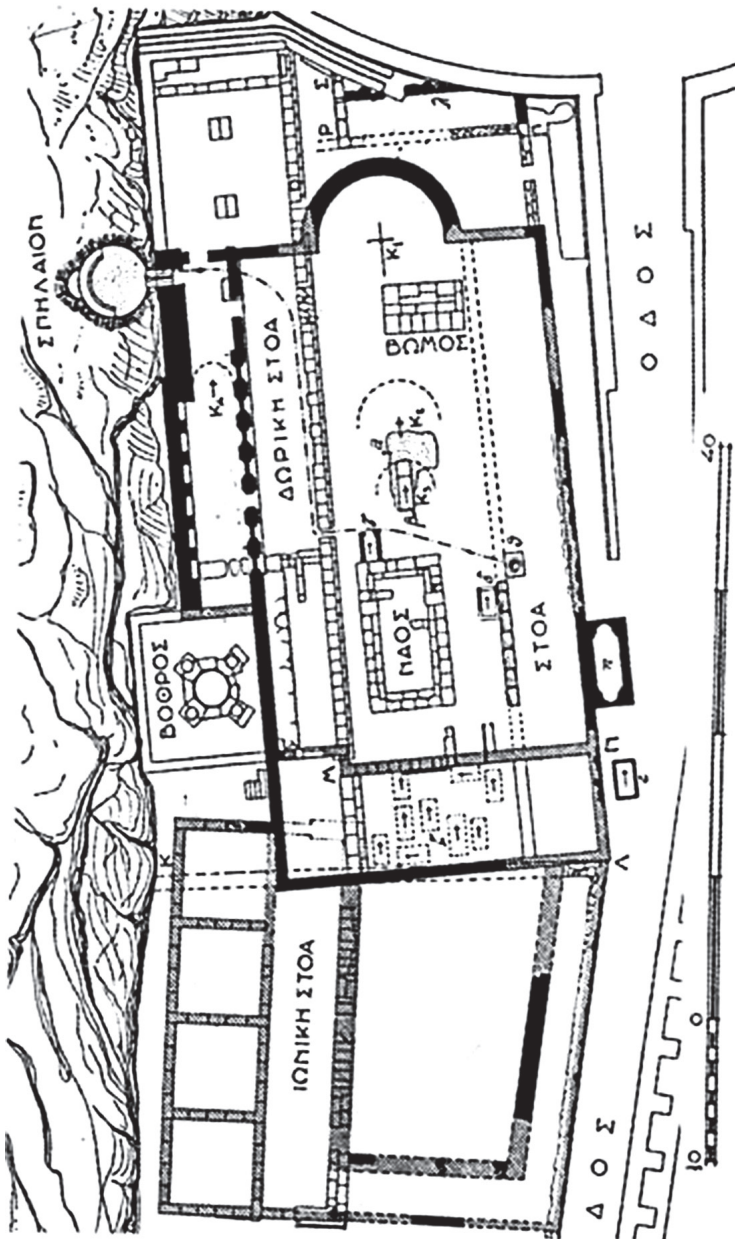
Ζιόδο: E. Stikas, *Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά την Βραυρώνά*, Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1952, s. 74, fig. 1.

Ryc. 4. Eleftherai

Źródło: J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, s. 170, fig. 224.

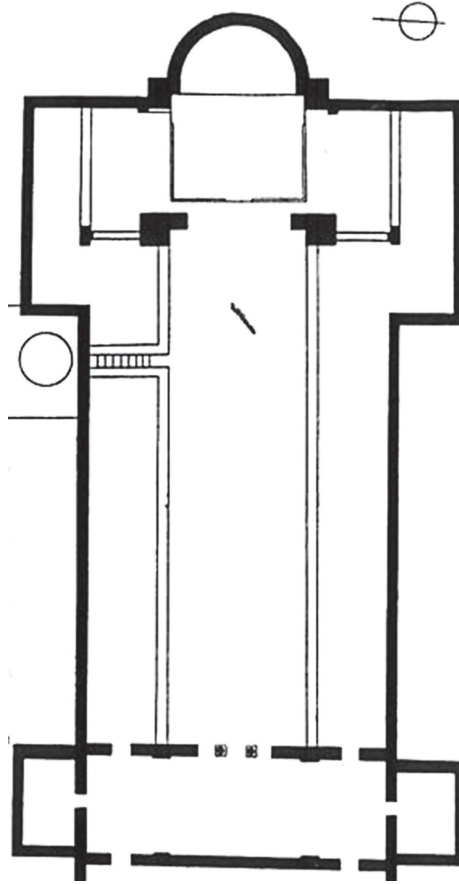
Ryc. 5. Ateny – Asklepiejon

Źródło: J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York 1971, s. 129, fig. 172.

Ryc. 6. Ateny – Ilissos

Źródło: E. Stikas, 'Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά την Βραυρώννα', Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1951, s. 59, fig. 5.

Autor wylicza w swoim wykazie ponad 70 ośrodków kultu chrześcijańskiego istniejących na terenie Grecji pod koniec IV wieku. To nie są wszystkie ośrodki. Niektóre z nich były bardzo rozbudowane, jak na przykład w Nikopolis. Czy byłyby możliwy tak szybki rozwój, gdyby wcześniej nie istniały silne wspólnoty chrześcijańskie?

Przyjrzymy się teraz rozwojowi chrześcijaństwa w Grecji w I wieku. Będziemy się opierać na świadectwach literackich chrześcijańskich i pogańskich²⁸.

²⁸ Pojęcia „pogański” używam dla odróżnienia od „chrześcijański”, bez pejoratywnych czy wartościujących odniesień i ocen.